

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

В Л А Д И М И Р Е Н К О Вячеслав Євгенійович

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ТИПІВ
РАЦІОНАЛЬНОСТІ

09.00.11 - соціальна філософія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

КИЇВ

1994

ДВ 31400

Дисертація є рукописом.

Робота виконана на кафедрі філософії Українського державного педагогічного університету ім.М.Драгоманова

ЛІНБ України ім.В.Стефаника

00777271 (V)

Наукові керівники: ВОЛИНКА ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ,
 доктор філософських наук, професор
 ГЕДІВ ЮРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ,
 кандидат філософських наук, доцент

Офіційні опоненти: КРИСАЧЕНКО ВАЛЕНТИН СЕМЕНОВИЧ,
 доктор філософських наук, ст.наук.співр.
 МОЛЧАНОВ ІВАН МИКОЛАЙОВИЧ,
 кандидат філософських наук, доцент

Провідна установа: ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Захист дисертації відбудеться " 28 " грудня 1994 р. о 14⁰⁰ на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 01.01.04 при Київському університеті ім.Т.Шевченка, за адресою 252017, м.Київ-17, вул.Володимирська 60, ауд. 328.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського університету ім.Т.Шевченка /вул.Володимирська 58/.

Автореферат розісланий 23 " листопада 1994 року

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради проф.Скрипка П.І.

ЛІНБ ім. В. Стефаника
АН України

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ. Актуальність дослідження проблеми раціональності диктується цілою сукупністю соціальних, наукових і загальнокультурних, когнітивних, методологічних та світоглядних обставин. Адже цілком зрозуміло, що на питання про те, наскільки дієздатний розум, чи може людина діяти раціонально і чому інколи вчиняє надто нерозумно, не можна знайти відповіді, якщо не розібратися в тому, що ж таке раціональність і у чому полягають її межі.

Існує декілька тенденцій, розвиток яких зробив подальшу розробку проблеми раціональності невідкладною. Перша пов'язана з загрозою існування людства на Землі в результаті вивільнення накопиченого ядерного потенціалу, створеного, без сумніву, дуже розумними людьми. Другою важливою тенденцією кінця ХХ століття є стрімкий розвиток техніки з її суперечливим впливом, негативні наслідки якої висувують проблему співвіднесення цілей і результатів розумної людської діяльності. Третю тенденцію складають кризові явища, що відносяться до методологічного осмислення науки. Наукова раціональність в її сциєнтистському варіанті все більше демонструє свою обмеженість при дослідженні і поясненні цілого ряду феноменів, пов'язаних з природою як такою, а також з діяльністю людини. Якщо раніше вищим еталоном раціональності була наука, то тепер потрібне переосмислення самого поняття еталону раціональності. Актуальність дослідження в цьому відношенні визначається тим, наскільки раціональність наукового пізнання стає втіленням розумної складової нашого життя взагалі, і наскільки взагалі велике в нашому житті питома вага цієї складової.

СТАН ТА РІВЕНЬ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ. В філософській свідомості проблема раціональності довгий час виступала в неясній формі, існуючи у вигляді аспектів різних проблем, що відносяться до розуму, його сутності та властивостей, форм його реа-

лізації та форм виразу розумності і тільки з середини ХХ століття проблема раціональності починає складуватись не тільки як самостійна, але як одна із найважливіших проблем.

Аналіз передумов, витоків, історичних тенденцій в становленні проблеми раціональності дозволяє вичленити ряд основних аспектів та підходів в її постановці та розробці.

Історико-філософський аспект проблеми досліджувався в роботах Н.С.Автономової, В.Ф.Асмуса, Г.С.Батищева, І.В.Бичко, В.С.Біблера, П.П.Гайдено, Ю.М.Давидова, Е.В.Іл'єнкова, П.В.Копніна, В.М.Кузнецова, К.Н.Лобутіна, М.К.Мамардашвілі, М.А.Мамоніної, Н.В.Мотрошилової, І.С.Нарського, В.І.Шинкарука та інших авторів.

У пізнавальному, або когнітивно-нормативному підході неявне поняття раціональності постає в зв'язку з гносеологічними процедурами, з науковим знанням та пізнанням. В рамках даного підходу розроблялись такі аспекти як раціональне /теоретичне/ - сензитивне /емпіричне//П.В.Копнін, О.І.Кедровський, В.А.Лекторський, Л.А.Соловей, В.С.Швирьов/; раціональність - розум /Н.А.Автономова, І.С.Нарський, М.В.Попович/, раціональне - ірраціональне /Ю.Н.Давидов, С.Б.Кримський, Т.І.Ойзерман/.

Важливий вклад внесений в розробку проблеми наукової раціональності в рамках логіки, методології науки Е.К.Бистрицьким, І.С.Добронравовою, Г.І.Волинкою, Д.П.Горським, П.Ф.Голоном, В.П.Звіглянцем, С.Б.Кримським, В.С.Крисаченко, Б.М.Цархонським, М.В.Поповичем, Є.В.Лазаревим, Б.І.Пружиніним, Л.А.Солов'єв, В.С.Стьопіним та іншими авторами.

В рамках наступного підходу, який умовно можна позначити як загально-соціальний, неявне поняття раціональності рухається в контексті діалектики цілі і засобів, соціальної

структури і відповідного /або не відповідного/ їй суспільного устрою / дослідження М.О.Булатова, П.І.Горак, Л.В.Губерського, В.П.Іванова, О.П.Павелка, В.Г.Табачковського, М.Т.Тарасенка, Ю.О.Федєва, В.І.Шинкарука, О.І.Яценка, Т.І.Яцук та інших/.

Рациональність і культурна детермінація досліджувалися В.П.Андрущенко, А.К.Бичко, М.О.Булатовим, Л.В.Губерським, В.В.Кизимом, М.І.Михальченко, І.Т.Надольним, В.О.Парахонським, А.І.Ракітовим, В.Г.Федотовою, Т.І.Яцук.

Наступна лінія, що звичайно не виділялась в силу її непомітності в порівнянні з двома попередніми, може бути охарактеризована як аксіологічна /ціннісна/ роботи Т.Г.Аболіноу, В.В.Сфименко, В.П.Іванова, М.С.Кагана, Л.Т.Левчук, В.А.Малахова, М.М.Мокляка, Н.З.Чавчавадзе/.

Ще один аспект проблеми раціональності сформувався поза межами власне філософії, в рамках культури, в області соціальної, технічної та економічної практики. Дослідженнями в рамках цього, праксеологічного, аспекту проблеми можна назвати роботи Г.І.Волинки, В.М.Князева, В.Г.Кременя, П.І.Скрипки, М.Т.Тарасенка, Т.Щолєвського та інших.

Методологічний аспект досліджуваної проблеми на рівневі як аналітичних, так і синтетичних концепцій раціональності представлений в роботах Н.С.Автономової, А.П.Барчугова, В.С.Грязнова, П.Ф.Волна, І.Т.Касавіна, О.І.Керівського, В.В.Кіма, В.В.Кизими, С.Б.Кримського, М.А.Мамонової, А.Н.Нікіфорова, Б.І.Пружиніна, Т.Д.Пікашової, Р.К.Стерледіва, З.А.Сокулера, Н.А.Шевченка та інших дослідників.

Огляд літератури з даної проблематики показує, що, поряд з вірними і глибокими ідеями, міркування деяких авторів інколи носять абстрактний характер, не спираються на конкретний, природничонауковий, культурологічний чи історичний матеріал; наведені ха-

характеристики не повністю висчерпують соціокультурну навантаженість поняття раціональності, немає єдності навіть в визначенні самого цього поняття. Маловивченим залишається такий аспект проблеми, як соціокультурна детермінація конкретно-історичного типу раціональності мислення, практично не висвітлені питання про порівняльні характеристики типів раціональності мислення західноєвропейської та східної цивілізацій, різних типів культур.

Малодослідженою залишається внутрішня структура понять "раціональність" та "тип раціональності", їх зв'язок з категоріями культури, світогляду, філософії, без розгляду яких проблема соціокультурної детермінації не може бути розкрита в своїй повноті. Заповнення цих "білих плям" несе в собі значний евристичний потенціал, допоможе повніше висвітлити складну еволюцію культурних форм.

Про необхідність здійснення історико-філософської реконструкції проблеми свідчить хоча б те, що, не дивлячись на порівняну новизну матеріалів з проблеми раціональності, існує досить різноманітна палітра точок зору, що відносять історико-філософський контекст виникнення даної проблеми і до античності, і до Нового часу, і до другої половини нинішнього століття.

Таким чином, наявність, з однієї сторони, достатнього методологічного і філософського фундаменту, а з іншої, ряду невирішених питань, є обширним полем для подальших досліджень. Виникає потреба пошуку таких опорних ментальних конструкцій, які б дозволяли не тільки зберегти відчуття невичерпного багатства реального і мислительного світу, але і побачити в ньому дійсний порядок, виділити і позначити дещо інваріантне, зрозуміти загальні закономірності пошуку таких фундаментальних структур.

Вищезазначений аналіз дає підстави для висування і обґрунтування наступної гіпотези дослідження: розв'язання проблеми соціокультурної обумовленості типів раціональності дозволить побудувати адекватну сучасній проблемній ситуації синтетичну

концепцію раціональності, здатну слугувати більш ефективною основою для подальшого синтезу та реконструкції нових конкретних проблемних ситуацій, що виникають в підвалинах сучасної культури, там, де такий синтез концептуально можливий, і окреслити шляхи до побудови подібного синтезу тоді, коли концептуальних засобів для цього поки що немає.

МЕТА ТА ГОЛОВНІ ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою дослідження є теоретичний аналіз сукупності соціальних та культурних засад типів раціональності та їх історичної еволюції.

Мета дослідження обумовила необхідність вирішення таких головних завдань:

- здійснити історико-філософський концептуально-теоретичний аналіз витоків та генезису проблеми раціональності та підстав еволюції її типів;

- виробити синтетичний підхід до сукупності соціокультурних детермінант типів раціональності;

- прослідкувати діалектику традицій і новацій в інваріантній структурі раціональності та конкретизувати її на прикладі аналізу механізмів еволюції базового стандарту - наукового типу раціональності.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ. Оскільки проблема раціональності тісно пов'язана з питаннями онтології, гносеології, соціально-культурної сфери, аксіології, праксіології тощо, автор засновувався на деяких основоположних аспектах онтологічного, гносеологічного, соціального, ціннісного, діяльнісного та інших підходів, прагнув використати принципи діалектико-матеріалістичної методології в їх аутентичному смислі. Дисертант виходив також з методологічних висновків розробок проблеми раціональності, здійснених сучасними вітчизняними та зарубіжними дослідниками.

НАУКОВА НОВИЗНА ДОСЛІДЖЕННЯ. В ході аналізу внутрішньої логіки становлення і розвитку проблеми раціональності виявлено тенденцію до взаємодії і зближення таких підходів до неї, як пізнавальний /когнітивно-нормативний/, загальносоціологічний /соціально-цільовий/, аксіологічний /естетико-моральний/ та праксеологічний /інструментально-технологічно-економічний/. На цій підставі зроблено висновок про доцільність формування синтетичного поняття раціональності з врахуванням єдності чотирьох вищевказаних підходів як аспектів існування раціональності;

- виявлена багаторівнева структура різноманітних типів раціональності, ядро кожного з яких складають фундаментальні механізми розуміння, які визначають, в свою чергу, способи пояснення, обґрунтування, та доведення, а також способи опису, структурування, передачі та закріплення знань; навичок, умінь, сприйняття, поведінкових фієнтирів в культурі;

- на основі вищезазначеного виділено принципи, що лежали в основі концепцій, притаманних класичному етапові розвитку наукової раціональності / трансценденталізм, фундаменталізм, фіналізм, імперсональність, абсолютизм, наївний реалізм, субстанціональність, дослідницькі стратегії, статизм, елементаризм, антиеволюціонізм, динамізм та монотеоретизм/;

- розкрито філософські підвалини не класичного етапу розвитку наукової раціональності як наслідку впливу на неї психоаналізу, персоналізму, феноменології, психологізму, модернізму, анархізму, прагматизму і виділено деякі її принципові характеристики / новаторство, умовність, відхід від наочності, концептуалізм, символічність, змінена стратегія зображуваності/.

- здійснена спроба побудови гіпотетичної моделі постнекласичного етапу раціональності, що буде притаманним науці XXI століття, і прогностично виділено ряд її очікуваних сутнісних характеристик /гуманістичність, прагнення до розуміння,

діалогічність, синтетичність, доповнювальність, плюралістичність /
ТЕОРЕТИЧНЕ І ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Теоретичні ре-
зультати проведеного дослідження значимі перш за все в можливості
їх використання при подальшій розробці філософської теорії раціо-
нальності, оскільки з'ясування об'єктивних засад раціональності
дозволяє органічно пов'язати діалектику раціональних відносин та
раціональної діяльності з гуманістичним рухом історії та самороз-
витком фундаментальних засад культури. Вони націлюють на якісне
покращення концептуальної забезпечення практичної гуманізації
суспільства і гармонізації розвитку особи, створюють нові можли-
вості для більш глибокого осмислення специфіки наукової раціо-
нальності та перспектив її еволюції.

Матеріали дослідження можуть бути широко використані в лекцій-
них курсах з філософії, культурології, педагогіки, етики, зокрема
ряду актуальних спецкурсів, пов'язаних з темами раціональності,
діяльності, культурної еволюції та культурно-історичної типології,
педагогічної раціональності, а також при підготовці навчально-ме-
тодичних посібників з цих дисциплін.

АПРОБАЦІЯ РОБОТИ. Дисертаційне дослідження обговорювалось на
кафедрі філософії УДПУ ім. М. П. Драгоманова на підсумкових науково-
теоретичних конференціях 1991, 1992 та 1993 рр., на кафедрі філо-
софії ІПК при КДУ ім. Т. Г. Шевченка.

З основними ідеями дисертації автор виступав на Всесоюзному
симпозіумі "Наукова картина світу як компонент сучасного світо-
гляду" /Москва-Обнінськ, 1983 р./, Республіканській науково-теоре-
тичній конференції "Єдність світоглядної та методологічної фун-
цій м.-л. філософії" /Київ, 1980/, Міжвузівській науково-практи-
чній конференції "Орієнтація молоді на педагогічну професію" /По-
лтава, 1987 р./, Науково-теоретичній конференції "Методологічні
питання дослідження та організації цілісних систем" /Харків, 1988/.

Міжреспубліканській науковій конференції "Роль суспільних дисциплін в формуванні особистісних та професійних якостей майбутнього вчителя" / Вітебськ, 1989 р./.

Результати дослідження використовуються при розробці двох держбюджетних тем на замовлення Міністерства освіти України: "Приведення змісту, форм, методів і засобів філософської підготовки майбутніх вчителів у відповідність до сучасних потреб суспільства" / 1993-1994 рр./ та "Концептуальні засади координації міжпредметних зв'язків соціально-гуманітарних дисциплін у вищих навчальних закладах України" / 1993-1995 рр./. Матеріали дисертації використовувались при читанні курсу лекцій та проведенні семінарських занять.

Основні ідеї дисертації відображені в 9 публікаціях автора, список яких вміщений в кінці автореферату.

СТРУКТУРА ТА ОБ'ЄМ РОБОТИ. Структура роботи визначається метою та завданнями. Дисертація складається із вступу, 3 розділів, висновків та списку використаної літератури, що включає 332 джерела. Об'єм роботи 180+XXIV сторінок машинопису.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У "Вступі" обґрунтовується актуальність обраної теми, аналізується стан та рівень наукової розробки проблеми, визначені об'єкт, предмет, мета, завдання, гіпотеза дослідження, охарактеризовані наукова новизна та теоретико-методологічна основа, теоретичне і практичне значення соціо-культуро-історичного підходу до проблеми раціональності, представлені дані про апробацію, структуру та об'єм роботи.

Перший розділ "Проблема раціональності в історії філософії" присвячений виробленню кон-

цептуальної моделі раціональності. Обґрунтовується положення про те, що запропонувати логічну концептуальну схему генезису та еволюції трактувань проблеми раціональності / поза етимологічними аналогіями чи розчиненням специфічного змісту цієї проблеми в рамках інших філософських проблем / можна шляхом історико-філософського аналізу. Він в даному випадку виступає як нетривіальна передумова і, одночасово, складовою самого дослідження, що не зводиться до простого переліку імен та існуючих точок зору. Аналізуючи основні етапи становлення і розвитку цієї проблеми, автор концентрує свою увагу на основних етапах еволюції проблеми. Це, поперше, підготовка логіко-філософського інструментарію для аналізу проблеми; по-друге, перші підходи до неї без чіткого усвідомлення і явного формулювання; по-третє, дійсне формулювання проблеми і сучасні варіанти її трактування.

Засвідчивши приналежність до європейської філософської традиції в розробці цієї проблематики, автор в якості безпосереднього фундаменту для постановки проблеми раціональності розглядає творчість таких мислителів як Р.Декарт, Д.Локк, Д.Юм, І.Кант, Г.В.Гегель, виділюючи моменти, пов'язані з їх відношенням до неї. Так, в роботі відмічається, що Р.Декарт та Н.Мальбранш ставлять питання: яким чином знання відповідають дійсності? І.Кант, по суті, завершуючи ідею наукової раціональності Нового часу, починає аналіз самої здатності мислення. Але в міркуваннях про механізм пізнання відсутнім було питання про невідповідність результатів пізнання механізмові, що його забезпечує. Ні раціоналістична, ні сенсуалістична методологія Нового часу не проводили таких відмінностей. Ці два аспекти присутні в злитій недиференційованій формі, що отримує свій найвищий вираз в гегелівському панлогізмові. "Наука Логіки" - це гімн раціоналістичного мислення, але у Гегеля немає поняття раціональності мислення.

І не тому, що останнє ірраціональне, а внаслідок тотожності мислення та раціональності. В рамках саме цієї класичної раціоналістичної традиції закладаються основи діалектико-матеріалістичного підходу до проблеми раціональності.

В роботі показується, що до явного формулювання проблеми раціональності привело усвідомлення таких чотирьох основних груп реальних процесів: а/ економіко-технологічних, б/ соціальних, в/ внутрішньонаукових, г/ процесів діалектичної взаємодії науки і суспільства.

Так, саме в соціальній дійсності Нового часу відбулися корінні зміни, пов'язані зі становленням та бурхливим розвитком капіталістичного способу виробництва, в той час, як держава залишалась за своїм характером феодальною. Неадекватність старих форм державного устрою та нової суспільної ситуації трансформуються мислителями в проблему адекватності держави своєму власному призначенню, що в рамках останньої поступово усвідомлюється як проблема раціональності. Другим об'єктивно важливим аспектом становлення проблеми раціональності були внутрішньонаукові процеси, перш за все в математиці, яка із засобу обчислення перетворювалась в засіб мислення, та тісно пов'язаного з математизацією точного природознавства. Еволюція науки привела людей до проникнення в мікро- і мега-світи, але не змінила кардинальним чином раціональні структури людського мислення, що спиралось на наглядність і реальну операціональність сприйняття макросвіту. Це привело до кризи розуміння, в основі якої лежало відставання існуючих структур раціональності мислення від характеру самого об'єкту дослідження і несумірно ускладнених засобів його пізнання. Третій та четвертий компоненти процесу становлення проблеми раціональності - зміна ролі науки в суспільстві та взаємовідносин між науковими та іншими цінностями, підсилення аксіологічного акценту, зростання

ролі інструментальної компоненти разом з новим поколінням техніки та технології та якісно новим рівнем осмислення економічної діяльності та ефективності.

Експлікація проблеми раціональності підготовлювалась в двох планах: логіко-філософському та філософсько-соціальному. Прослідковується подальше розходження цих шляхів. Висувається теза про те, що Ф. Ніцше в перетвореній формі починає безпосередню розробку проблеми раціональності. Неокантіанці ж виразили цю кризу свідомості через позитивний аналіз нових рис науки, через дослідження питань про механізми, що дозволяють поняттю бути відповідним дійсності.

Саме в німецькій соціології кінця XIX-поч. XX століття відбувається успадкування неокантіанської проблематики "наук про культуру" і проблеми цінностей. У М. Вебера ми знаходимо концепцію раціональності як характеристики не просто людського мислення - ця лінія прослідковувалась давно, - а як інтегративної властивості культури. І М. Вебер створив цілісну концепцію раціональності не просто як атрибуту науки, а як вищого принципу людської діяльності і суспільства взагалі. В цьому смислі М. Вебер стоїть вище наступних концепцій раціональності. По суті, це перше формулювання основних аспектів проблеми: структури і смислу діяльності, раціональність та ірраціональність дії, проблема розуміння.

Подальша еволюція трактувань проблеми раціональності пов'язана, по-перше, з підходом Л. Вітгенштейна та представників логічного позитивізму, а, по-друге - О. Шпенглера та екзистенціалізму. Показується, що наступні концепції раціональності втратили веберівський змістовно-цілісний підхід, звільнивши місце для ділемми "сциєнтизм-антисциєнтизм". Аналізуються трактування раціональності К. Поппером та Віденським гуртком.

Зведення раціональності до логічного аспекту відкрило ще

більш широкий простір для трактувань людського буття як ірраціонального, оскільки, дійсно, логіка не в змозі вичерпати всієї багатоманітності суспільних та гносеологічних процесів. Саме тому ірраціоналістичне розв'язання проблеми раціональності закономірно виявляється зворотною стороною логіцистського сциєнтизму.

Так, в філософії О.Шпенглера закладаються основи новоєвропейського ірраціоналізму в інтерпретації раціональності, де це поняття приймається таким, як його трактують раціоналісти типу М.Вебера, але при цьому ставиться завдання довести, що саме формальна раціональність суспільства робить його ірраціональним, веде до дегуманізації людини і соціуму. В зв'язку з цією проблематикою аналізуються погляди К.Ясперса, представників Франкфуртської школи.

Відмічається, що в 50-60 роках нашого століття спостерігається певний підйом герменевтичних досліджень. Принциповими моментами з'явилися тут спроби ввести поняття "пояснення" і "розуміння" в контекст міркувань про раціональність.

Аналізуються трактовки проблеми в роботах постпозитивістів, які зробили спробу звільнитися від вузько логічного трактування раціональності. Їх характерна риса - прагнення синтезувати в єдине ціле формально-логічні, загальнометодологічні підходи.

В кінці розділу автор наголошує на тому, що в ході описаного вище історико-філософського аналізу внутрішньої логіки становлення і розвитку проблеми раціональності виявлено тенденцію до взаємодії і зближення таких підходів до неї, як пізнавальний /когнітивно-нормативний/, загальносоціологічний /соціально-цільовий/, аксіологічний /естетико-етичний/ та практичний /інструментально-економіко-технологічний/. На цій підставі робиться висновок про доцільність формування синтетичного поняття раціональності з врахуванням єдності вищезазначених підходів вже як аспектів існуван-

ня раціональності.

Другий розділ "Структура та соціокультурна обумовленість типів раціональності" присвячений аналізу поняття раціональності і типу раціональності та їх предикатів. В ньому автор звертає увагу на обґрунтування та опис структурних компонентів та функціонування раціональності як стійкого фундаментального механізму всякої діяльності взагалі, в тому числі і мислення. Природа раціональності розглядається з позицій матеріалізму та ідеалізму, онтологізму та гносеологізму, нормативізму, субстанціалізму та антисубстанціалізму, діяльницького редукціонізму, антропологізму, аксіологізму, інструменталізму. Проаналізувавши вказані підходи та виявивши їх "раціональне зерно" та обмеженість чи односторонність в трактуванні раціональності, автор приходить до висновку, що саме с и н т е т и ч н и й підхід, де поєднуються грані зв'язку раціональності як з гносеологічними процедурами, так і з соціальною структурою і відповідними політичними інститутами і поведінковими нормами в контексті діалектики цілей і засобів з естетичними, етичними та іншими соціокультурними цінностями та інструментальними нормами, що сформувався в рамках практичної / перш за все економічної та технологічної / діяльності, дозволяє поставити проблему єдності та багатоманітності її форм на фундамент граничних філософських засад. В роботі підкреслюється, що з позицій цих граничних засад в рамках системи "діяльність-культура-історія" проблема раціональності на нинішньому етапові тільки і може отримати самодостатнє вирішення. Автор наголошує, що поняття раціональності виростало і формувалося по відношенню до соціокультурної сфери в цілому, а не тільки по відношенню до внутрішнього каркасу науки, мистецтва, суспільства, тих чи інших спеціалізованих видів діяльності людини.

В якості вхіді раціональності пропонується не мовна виразність, а інтерсуб'єктивність розуміння смислу, в якій би символиці /вербальній чи невербальній/ він не проявлявся, що дозволяє трактувати раціональність не просто як якісно важливу характеристику мислення, а в набагато більш глибокому смислі в якості інтегративної властивості культури. В дисертації показується, що обмеження раціональності сфером формально-логічного чи математичного апарату, а також вербальних форм приводить до неоправданого звуження сфери застосовуваності та евристичності даного поняття. Запропонований новий підхід - виділення в якості порогу виразності раціональності і н т е р с у б' є к т и в н і с т ь р о з у м і н н я с м и с л у, в якій би символиці / вербальній чи невербальній/ він не проявлявся, саме і дозволяє вписати в норми та критерії раціональності різноманітні, незводимі одна до іншої культури.

В роботі розкривається зв'язок проблеми раціональності з основами нового мислення, зокрема в економічній та політичній сферах, що так необхідне зараз самостійній і незалежній Україні. Автор показує, що філософською основою формування нового мислення повинно стати засвоєння і застосування нового типу раціональності, який дає способи розуміння та еталони мислення і діяльності найбільш адекватні сучасній епосі.

На основі новітніх досягнень в осмисленні природи свідомості людини, що залишались недостатньо відрефлексованими, показується неправомірність жорсткого розмежування інтелектуальної діяльності на раціональну та ірраціональну, що ірраціональне як доповнення раціонального завжди присутнє - явно чи неявно - у всіх наших ментальних побудовах, а раціональне та ірраціональне є двома доповнюючими одне одного першоначалами нашої свідомості. Гармонізація цих начал, що задається культурою,

полягає в їх сумісності, нерозривності, співпричасності, і механізмом цієї гармонізації і виступає, на думку автора, раціональність як система, що самовдосконалюється.

В розділі проводиться думка про формування передумов для створення нової філософської постнекласичної інтегральної концепції раціональності, що повинна інтегрально поєднувати раціональне та ірраціональне, намічаються деякі магістральні напрямки до програми її створення на базі ідей про ірраціональне осягнення раціонально сформульованого.

На основі вищеописаного розгляду автор розкриває багаторівневу структуру різноманітних типів раціональності, ядро кожного з яких складають фундаментальні механізми розуміння, які визначають, в свою чергу, способи пояснення, обґрунтування та спростування, доведення, а також способи опису, структурування та трансляції, передачі та закріплення знань, умінь, навичок, форм сприйняття, поведінкових орієнтирів в культурі.

Третій виділений момент якрає і несе на собі навантаження "озонніщення" першого та другого рівнів раціональності. Саме на основі аналізу таких особливих форм і реконструюється власне тип раціональності мислення. Дійсно, сама суть раціональності даного типу виступає в тому, які саме способи і методи опису вибираються, яким чином оформлюються теорії чи інші масиви знань, які приймаються / а точніше, з необхідністю виникають / - норми, стандарти та принципи фіксації, канонізації та трансляції знань, навичок та умінь, ціннісного закріплення стилів поведінки та естетичних сприйнять - соціально значимих в даному історико-культурному контексті. Незавжди бачити, що свіді органічно включається і система освіти як су-

спільно прийнята форма раціонального відтворення ставшого, наявного на даний момент знання і разом з ним каноні в мислення.

Подальші зусилля автора присвячені розкриттю соціальної та культурно-історичної обумовленості типів раціональності, виявленню онтологічного статусу і об'єктивного співвідношення раціональності з такими родами універсалій як універсалії культури, світоглядними категоріями та категоріями філософії.

Цьому передують розв'язання проблеми всезагальної природи раціональності, де показується, що саме універсум/всесвіт, космос, світобудова і т.д./є тим первинним всеохоплюючим зверхцілим, якому належить раціональність. В універсумі присутній субстанціональний, або універсально-всезагальний початок, що є матеріально-духовним та багаторівневим. Кожному з рівнів організації універсуму присутні свої категорії. Останні мають свої специфічні визначеності і в світі людської дійсності, в суспільно-культурному світі, який онтологічно виступає як один із рівнів організації універсуму. В середині людської дійсності виділяються три основні типи, або роди категорій: 1/ категорії, що утворюють категорійний каркас культури і людської суб'єктивності; 2/ категорії, що складають ядро світогляду; 3/ категорії, що входять в склад предмету філософії/ виникають з моменту конститування філософії як феномену культури і сфери духовного виробництва/.

Граничні засади культури, що задають специфіку її цілісності і неявним чином визначають життєдіяльність людини, виступають в ролі головних орієнтирів критичного розуму, але не виступають його предметом / тобто не усвідомлюються/. Їх відкриття і критичний аналіз означають кризу, розклад попередньої культури і становлення нової. Універсально-всезагальні категорійні форми, що виступають як іманентні форми організації зовнішньої соціокультур-

ної дійсності і як іманентні екзистенціальні визначення людини-суб"єкту, фігурують в особливій формі - онтологічній. Вони мають подвійну онтологію - універсально-буттійну та культурну, а, оскільки остання історична, то вони в кожну історичну епоху набувають і специфічну культурно-особливу зміну. Таким чином, невідрефлексована раціональність, що утворює категорійний каркас культури, включає в себе три основних рівня: універсально-буттійний /інваріантний/, культуро-всезагальний /всезагальний в межах соціально-людської дійсності/, культурно-історичний /наближля рухливий, так як культура - історична/.

В роботі показується, яким чином раціональність, будучи фундаментальним механізмом всякої діяльності, виступає в ролі інтегративної властивості культури, що втілюється в інтерсуб"єктивних смислах її універсалій.

Системоутворюючим фактором кожної історично визначеної культури виступають її світоглядні універсалії. Ці універсалії акумулюють історично накопичений соціальний досвід. В їх системі людина певної культури оцінює, осмислює і переживає світ, зводить в цілісність всі явища дійсності, що попадають в сферу її досвіду. В категоріях, що складають ядро світогляду, присутні ті ж три рівні чи пласти, що і в категоріях, що утворюють категоріальний каркас культури. Світоглядні категорії багатомірні: вони мають адресантами різні рівні людського духу - і рівні раціональні, і рівні дота зверх - раціональні, так само і ірраціональні. Робота ж філософа з категоріями виступає як їх р а ц і о н а л і з а ц і я, тобто зведення всієї повноти їх змісту до одного рівня - до рівня раціональності.

В роботі розглядаються також категорії сфери соціальних відносин, при допомозі яких виражаються визначення людини як суб"єкту діяльності, структура її спілкування, її відношення до інших

людей і суспільства в цілому, до цілей і цінностей соціального життя. Ці категорії, не маючи статусу всезагальних і універсальних визначень буття, в життєдіяльності людини відіграють не меншу роль, ніж базисні категорії, і сутнісним чином впливають на тип раціональності.

Типи світорозуміння і світовідчуття і, відповідно, - типи раціональності властиві різним типам суспільства, визначені різними за змістом категоріями, що лежать в підвалинах культури. При цьому підкреслюється, що смисли універсальї культури реалізуються і розкриваються не тільки в формах понятійно-мисленого осягнення об'єктів, але і в інших формах духовного і практичного освоєння людиною світу.

Обгрунтовується думка про те, що раціональність виступає механізмом гармонізації фундаментальних заasad культури. Показується, що раціональність через категоріальний механізм інтерсуб'єктивного розуміння смислів узгоджує, гармонізує наявні смисли, цим самим реалізуючи тенденцію стабільності в культурі, а з іншого боку, вона бере участь в процесі смислоутворення, породження нових смислів.

Третій розділ "Еволюція наукової раціональності, її перспективи" присвячений втіленню запропонованої автором концепції на матеріалі такого найбільш авторитетного та впливового типу раціональності, як наукова, шляхом розгляду її культурно-історичної еволюції.

На матеріалі вітчизняних та зарубіжних досліджень прослідковується еволюція уявлень про межі наукової раціональності. Автор звертається, перш за все, до центральної складової раціональності, її фундаменту - механізмів розуміння, розкриваючи їх структуру та основні параметри характеристик - повноту, глибину, чіткість і обгрунтованість. Підкреслюється відмінність розуміння

від змістовного знання та пояснення, зв'язок його з законами смислуотворення, що задає осмисленість об'єкту розуміння з точки зору суспільної практики.

Розглядаючи розуміння як глибинний інтросуб'єктивний процес "засвоєння смислів", що носить суспільно-історичний характер і задає "глибину" вписання знання в соціокультурний контекст пізнання, автор показує, що прийняте в дослідженні трактування раціональності дозволяє не ототожнювати її межі ні з математичними, ні з формально-логічними регулятивами, ні з засобами мовної виразності, а включає в себе також переживання смислу, тобто пов'язане з емоційною сферою духовної реальності індивіду. Але, разом з тим, автором запропонована більш жорстка дефініція поняття раціональності. Сутність раціональності тлумачиться як "сукупність механізмів / норм, постулатів, критеріїв, принципів та ін. / інтросуб'єктивного розуміння в рамках людських спільнот". Цей підхід відрізняє таку компоненту людського мислення, як раціональність, від процесів індивідуального неповторного емоційно-психологічного осягнення, що часто протікає ірраціонально для їх носіїв.

В роботі дається логіко-філософський аналіз культурно-історичної динаміки таких історичних форм наукової раціональності як класична та не класична. Розглядаються принципи, що лежали в основі класичного етапу наукової раціональності і визначали способи розуміння та постановки проблем, прийоми дослідження, опис предметних областей, характер обґрунтування отриманих висновків, манеру подачі, викладу результатів, форми фіксації і відстоювання тверджень відповідно до загальної структури типу раціональності, запропонованої в другому розділі.

Автор показує, що узагальнений аналіз дозволив виділити такі принципіві положення та установки, що характеризують класичну

с и ч н и й етап розвитку наукової раціональності. Це, перш за все, опора на феноменологічну версію суб'єкту пізнання як всезагального безособового, деперсоніфікованого з позаісторичною, позадосвідною "чистою свідомістю". Ця інтелектуальна традиція опиралась на принципи трансценденталізму, фундаменталізму та фіналізму. До еталонів мислення класичного етапу розвитку наукової раціональності слід також віднести принцип імперсональності. Структура розуміння на класичному етапові раціональності характеризувалася і принципом абсолютизму. Структура цього типу раціональності характеризувалася також наївним реалізмом та субстанціальністю. Ця інтенція конкретизувалася такими дослідницькими стратегіями етатизму, елементаризму та антиеволюціонізму. Пануючими в ареалі класики були також установки динамізму та монотеоретизму. В роботі показується, що після фіаско цієї класичної доктрини, що панувала в культурно-історичному ареалі майже триста років і базувалася на утопії внутрішньо сомоочевидного неспростовного знання, формується н е к л а с и ч н а доктрина науки, що опиралась на суттєво інші /і в багато в чому контрарні/ передумови та допущення.

В подальшому викладі розкрито соціокультурні та філософські ідеали цього етапу розвитку наукової раціональності як наслідку впливу на неї психоаналізу, персоналізму, феноменології, психологізму, модернізму, анархізму та волютаризму, а також прагматизму. Підсумовуючи ці різноманітні особливості ідейних передумов неklasичного етапу раціональності, автор робить висновок, що в архетиповій духовності початку нашого століття були закладені багатозначні для майбутнього ідіоми /новаторство, ревізія самоствердження, пікірування з традицією, експериментаторство, нестандартність, умовність, відхід від візуальності, концептуалізм, символічність, змінені стратегія зображуваності/.

В цьому середовищі складалась нетрадиційна інтелектуальна перспектива, що ввібрала в себе принципові риси не класичного етапу наукової раціональності. В роботі показано, що в цю епоху склалось нетрадиційне світобачення, своєрідна поліфундаментальність, що прийшла на зміну моністичному субстанціалізму. В іпостасній картині реальності утверджується принцип інтегративізму, де ціле і частина самодостатні, формується своєрідна евристика синергетизму.

Її змінила організмична картина, що базувалася на припущенні сукупних елементів самоорганізації, динамічної нестабільності систем, сформувався інтелектуальний блок холізму, що визначав інтерпретацію дійсності як складної ієрархії цілісностей, де вітсутній всюдисутній загальнодетермінуючий центр і похідна від нього периферія, установка на антиспоглядальність. Утверджується релятивізм та доповняльність як некласичні принципи, а також когерентність, нелінійність, симетрія, відмова від визначеності в досконалому смислі понять точності та строгості.

Все викладене стало концептуальним каркасом некласичного етапу еволюції раціональності науки і дозволяє оцінювати його як досить цільний однорідний пласт духовності, що підготовлений глибокими ідейними процесами на рубежі ХІХ – першої чверті ХХ ст. Реальна незавершеність інтелектуальної фази некласичної раціональності не дозволяє вирішити питання про її закінчення. Та все ж можна твердити, що зараз на наших очах зароджується етап постнекласичної раціональності.

Розгляд еволюції наукового типу раціональності на його класичному та некласичному етапах, що послідовно приходили на зміну один одному, дозволив звернутися до прогностичного аналізу структури та сутнісних рис цього постнекласичного типу раціональності. Показується, що процес усвідомлення необ-

кідності зміни уявлень про науку, шляхи її розвитку та підходи до неї, формування нової гуманістичної моделі науки може здійснюватися на базі переосмислення її фундаментальних засад, найважливішим серед яких виступає раціональність.

Автор показує, що на базі нового розуміння гуманізму як універсального відношення людини до світу у всіх його проявах як до самоцінності можна сформувати принципи нової постнекласичної раціональності: гуманістичність, прагнення до розуміння, доповнювальність, багатоманітність, синтетичність та діалогічність.

У "Висновках" підводяться підсумки проведеного дослідження, намічаються його перспективні напрямки, пропонуються практичні рекомендації, які можуть бути використані при подальшій розробці проблеми, а також наводиться список публікацій автора по темі дисертації.

Основний зміст дисертації відобраний у публікаціях автора:

1. Місце картини універсуму в структурі раціональності // Наукові записки: Матеріали звітно-наукової конференції викладачів УДПУ ім.М.Драгоманова за 1992 р. - К., 1993 /укр.мовою/-0,2д.а.
2. Роль філософії та логіки в професійному самовихованні вчителя// Роль суспільних дисциплін в формуванні особистісних та професійних якостей майбутнього вчителя: Тези доповідей міжвузівської конф. 26-28 жовтня 1989 р. - Вітебськ, 1989 /у співавт././рос.мовою/. - 0,1 д.а.
3. Логіко-педагогічні засоби формування цілісної системи якостей особистості // Методологічні питання дослідження та організації цілісних систем. -Наук.-теор. конференція системи філософських /методологічних/ семінарів. - Харків, 1988. - / у співавт././рос.мовою/. - 0,1 д.а.

4. Роль концепції наукової картини світу в покращенні світоглядної і методологічної підготовки студентів педвузів // Орієнтація молоді на педагогічну професію: Тези Полтавської наук.-практ. конф. / Під ред. В. Ф. Моргуна/. - Полтава, 1987. / рос. мовою/. - С. 156-157. - 0,1 д.а.
5. Природничонаукова картина світу як детермінанта стилю мислення // Філософські проблеми сучасного природознавства. Респ. міжвідомчий наук. збірник. - К.: Вища школа, 1983. - вип. 55. - /у співавт./ /рос. мовою/. - 0,3 д.а.
6. Місце і функції конкретних наукових "картин світу" в системі науки і культури // Єдність світоглядної та методологічної функцій м.-ф. філософії. - Тези доп. і виступів респ. наук. конф. - К., 1980. - /рос. мовою/. - С. 35-38. - 0,2 д.а.
7. Ф. Янгельс про необхідність загального погляду на природу і роль філософії в його формуванні і функціонуванні // Нова радянська література з суспільних наук. Філософські науки. - №10. 1979. - Деп. В ІНІСН АН СРСР №3358 від 10.04.1979. - /рос. мовою/. - 1 д.а.
8. Зміст фізичної картини світу як однієї з вищих форм систематизації наукового знання // Нова радянська література з суспільних наук. Філософські науки. - №10. - 1979 / Деп. ІНІСН АН СРСР. - №3355 від 10.04.1979. - /рос. мовою/. - 0,75 д.а.
9. Еволюція культурно-історичних форм наукової раціональності та ідеал наукової раціональності ХХІ століття // Наукові записки: Матеріали звітно-наукової конференції професорсько-викладацького складу УДПУ ім. М. Драгоманова за 1993 рік. - К., УДПУ, 1994. - /укр. мовою/. - 0,2 д.а. /прийнято до друку/.

Vladimirenko V.E.

Socio-Cultural Foundations and Evolution of Rationality Types
Dissertation for a Candidate of Philosophical Sciences Degree
on speciality 09.00.11 - social philosophy, Kiyiv University
named after T.G.Shevchenko, Kiyiv, 1994.

Two research works on a set of social and cultural foundations of rationality types and their historical evolution are being defended. Sources and genesis of the rationality problem have been shown in the dissertation through the prism of a history-philosophical and theoretico-conceptual analysis. On the basis of this a synthetic notion of rationality has been developed which includes cognitive, social, axiological and praxiological aspects and comprises various types as complex hierarchial structures, the nucleus of which represents fundamental comprehension mechanisms.

Solving of the socio-cultural rationality types conditionality problem is being accentuated in the thesis investigation. In connection with this the interrelations of rationality types with the universalities of culture, outlook and philosophy are shown.

Dialectics of traditions and novations in the structure of rationality is concretized in the analysis of the most developed and influential type of rationality - scientific one. Its classical and non-classical stages of development were analysed and a hypothetical model of the post-non-classical stage of rationality of the coming XXI century science which is being formed is proposed. A series of its essential characteristics has been worked out.

Владимиренко В.В. Соціокультурні основи і еволюція типів раціональності. Дисертація на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – социальная философия. Киевский университет имени Т.Шевченка, Киев, 1994.

Запирається дев'ять наукових робіт, посвячених теоретичському дослідженню сукупності соціальних і культурних основ типів раціональності і їх історическої еволюції. В дисертації на основі історико-філософського і концептуально-теоретического аналізу раскрыты истоки и генезис проблемы рациональности. На этой основе выработано синтетическое представление о ней, включающее познавательный, общесоциальный, аксиологический и прагматический аспекты и репрезентирующее разнообразные типы рациональности как сложные многоуровневые структуры, ядро которых составляют фундаментальные механизмы понимания.

Акцент в работе сделан на решении проблемы социокультурной обусловленности типов рациональности. В этой связи раскрыто взаимоотношение рациональности с универсалиями культуры, мировоззрения и философии.

Диалектика традиций и новаций в структуре рациональности конкретизирована на примере анализа эволюции наиболее развитого и влиятельного ее типа – научной рациональности. Проанализированы ее классический и неклассический этапы развития, а также предложена гипотетическая модель формирующегося постнеклассического этапа рациональности науки будущего XXI столетия, выделены ряд ее сущностных характеристик.

Ключові слова: раціональність, її типи, засади раціональності, її детермінація, етапи розвитку раціональності.

Підписано до друку 15.11.1994р. Об'єм 1, 2. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Тир. ІССпр. Зам. 86. Безплатно.

БСД УЛПУ ім. М.Н. Драгоманова, Київ, Мирогова, 9.

AB 31.406

AB 31.406